

Jerzy Wolny

Osoby z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną na otwartym rynku pracy : (na przykładzie rozwiązań Badenii-Wirtembergii)

Niepełnosprawność nr 9, 136-153

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Wolny

Kolegium Nauczycielskie Gliwice

Osoby z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną na otwartym rynku pracy (na przykładzie rozwiązań Badenii-Wirtembergii)

People with moderate and severe intellectual disability in the free labour market (referring to the research in Baden-Wuerttemberg)

(Abstract)

In the tekst the author presents a unique solutions referred to vocational activation of people with moderate and severe intellectual disability. Referring to the research in Baden-Wuerttemberg the author shows system solutions dedicated to vocational schooling and vocational activation of people with intellectual disability.

Słowa kluczowe: aktywność zawodowa, zatrudnianie wspomagane, rozwiązania niemieckie

Keywords: vocational activity, supported employment, German solutions

Aktywność zawodowa należy do najistotniejszych obszarów funkcjonowania człowieka na etapie jego dorosłego życia, jednak w przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną nabiera ona szczególnego znaczenia, stanowiąc podstawę normalizacji ich życia poprzez organizację takich działań, których zadaniem z jednej strony jest „...chronić osoby niepełnosprawne przed społecznym wykluczeniem, ...z drugiej – motywować do wysiłku rehabilitacyjnego, chęci do udziału w życiu społecznym...” (Krause, Żyta, Nosarzewska 2010, s. 27). Ważne więc staje się w takim kontekście zwrócenie uwagi na procesy aktywizacji zawodowej tej grupy osób już od momentu podjęcia edukacji i kształcenia lub szkolenia zawodowego, aż po etap stopniowego wycofywania się z pracy zawodowej i przechodzenia w stan spoczynku zawodowego.

Podjęcie pracy dla każdego człowieka, również niepełnosprawnego, łączy się z uzyskiwaniem odpowiedniego statusu zawodowego i społecznego. Realizacja

tak sformułowanych oczekiwań w przypadku niepełnosprawności intelektualnej nie jest z pewnością zadaniem prostym, przede wszystkim ze względu na funkcjonujące negatywne stereotypy dotyczące możliwości nabywania kompetencji wymaganych do wykonywania zawodu przez osoby z tego typu niepełnosprawnością, jak również brak systemowych rozwiązań w zakresie organizowania procesów aktywizacji zawodowej dla tej grupy, mimo – jak się wydaje – coraz bardziej sprzyjających rozwiązań prawnych (Gajdzica 2013; Żółkowska, Wlazło 2008).

Tym bardziej istotne zatem, w świetle powyższej argumentacji, może być przybliżenie skutecznych rozwiązań stosowanych w odniesieniu do opisywanej grupy niepełnosprawnych na terenie Landu Badeni-Wirtembergii w Niemczech (Jurkiewicz 2009; badania własne 2012), regionu, w którym udaje się obecnie wyprowadzać około 80% wszystkich niepełnosprawnych, w tym przede wszystkim z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną, na otwarty rynek pracy.

W niemieckim systemie kształcenia specjalnego w ogóle, a na omawianym terenie w szczególności, kładzie się ogromny nacisk na pracę w „sieci”. Oznacza to, iż wszystkie podmioty zajmujące się kształceniem, rehabilitacją czy jakąkolwiek inną działalnością na rzecz osób z niepełnosprawnością, a także same osoby niepełnosprawne, działają w sposób systemowy, wzajemnie ze sobą powiązany i od siebie zależny, dający dzięki temu synergicznie wzmocnione efekty. W rezultacie takiego podejścia dochodzi do wypracowania zasad szeroko zakrojonej współpracy zarówno ze służbą zdrowia, policją, ośrodkami terapeutycznymi, jak i placówkami pomocy społecznej, takimi jak np.: urząd do spraw dzieci i młodzieży, posiadający w swych kompetencjach rozstrzyganie większości spraw formalnych dotyczących tej grupy wiekowej (Jugendamt), urząd będący niemieckim odpowiednikiem polskich ośrodków pomocy społecznej (Sozialamt), czy urząd do spraw zdrowia, który zajmuje się organizacją szeroko rozumianej działalności medycznej i prozdrowotnej (Gesundheitsamt). Kładzie się również duży nacisk na współpracę pomiędzy szkołami specjalnymi a placówkami kształcenia ogólnodostępnego. Dotyczy ona zarówno kontaktów w środowisku uczniów przez tworzenie tzw. Aussenklassen – oddziałów klasowych składających się z uczniów niepełnosprawnych na terenie szkół masowych, jak i wśród nauczycieli różnych specjalności w zakresie wymiany doświadczeń i wspólnego rozwiązywania problemów. Celem tej współpracy jest intensyfikacja procesów integracji i normalizacji społecznej osób niepełnosprawnych (Bohringer 2012).

W opisywanym regionie wychodzi się z założenia, że doświadczenia poznawcze i społeczne uczniów z niepełnosprawnością intelektualną powinny być organizowane w przestrzeni lokalnej, z przedstawicielami poszczególnych społeczności, miast i powiatów. W zależności od zasobów danego obszaru zmierza się zatem (zgodnie z zaleceniami Ministerium für Kulturs – instytucji odpowiedzialnej za

edukację) do możliwie najbardziej pełnej organizacji współpracy ze wszystkimi placówkami i instytucjami mogącymi dostarczyć tych doświadczeń w sferze edukacji, spędzania czasu wolnego, korzystania z dóbr kultury, życia społecznego. Szczególne znaczenie odgrywają w tym względzie stowarzyszenia, organizacje sportowe, społeczne, szkoły wyższe, muzea, teatry itp.

Realne przełożenie na przygotowanie uczniów z niepełnosprawnością intelektualną do dorosłego życia po ukończeniu szkoły, stanowią w opisywanym regionie wypracowane formuły działań dotyczących współpracy pomiędzy szkołami zawodowymi a warsztatami rzemieślniczymi, zakładami produkcyjnymi, firmami usługowo-handlowymi czy wspólnotami mieszkaniowymi funkcjonującymi na terenie danej społeczności.

Na tym polu na szczególną uwagę zasługują inicjatywy podejmowane przez specjalnie powołane do tego celu podmioty, jak np.: Integrationsfachdienste (IFD) – zawodowe służby integracyjne, pełniące funkcję swoistego rodzaju agencji pracy dla niepełnosprawnych intelektualnie czy organizacja zajmująca się sprawami młodzieży, tzw. Kommunalverband für Jugend und Soziales (Komunalny Związek ds. Młodzieży i Spraw Socjalnych – KVJS). Instytucje te odgrywają szczególną rolę w tworzeniu przestrzeni dla usamodzielniania osób z niepełnosprawnością intelektualną przez uruchamianie procesów aktywizacji zawodowej tej grupy społecznej na terenie Niemiec. Warto zatem przyjrzeć się bliżej specyfice ich funkcjonowania.

KVJS – Kommunalverband für Jugend und Soziales (Komunalny Związek ds. Młodzieży i Spraw Socjalnych) i jego zadania

Komunalny Związek dla Młodzieży i Spraw Socjalnych jest organizacją, która zrzesza 44 miasta i okręgi Landu Badenii-Wirtembergii. Działalność tego związku koncentruje się na czterech głównych obszarach: kształcenia i doksztalcania, prowadzenia i nadzoru placówek opiekuńczo-wychowawczych na swoim terenie, pracy socjalnej w zakresie pomocy niepełnosprawnym i organizowania wsparcia kryzysowego oraz kierowania działalnością Integrationsamt, instytucji zajmującej się problematyką integracji. W sferze działalności edukacyjnej prowadzi szkolenia i kursy z zakresu pomocy społecznej, aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych itp. Organizuje też kursy kwalifikacyjne i podyplomowe z zakresu pedagogiki społecznej, pedagogiki specjalnej, pomocy pedagoga specjalnego, opiekuna-wychowawcy specjalnego. Jako organ prowadzący i nadzorujący placówki dla młodzieży jest przede wszystkim siedzibą centrali adopcyjnej, prowadzi większość placówek dziennego pobytu przedszkolnego, nadzoruje oraz dokonuje ewaluacji działań w obszarze pomocy nieletnim.

Z kolei zadania, jakie opisywana instytucja wypełnia w odniesieniu do kwestii udzielania pomocy niepełnosprawnym i wsparcia kryzysowego, obejmują prowadzenie domów pomocy społecznej, placówek stałego i dziennego pobytu dla młodzieży oraz osób niepełnosprawnych (2500 placówek zapewniających łącznie 165 000 miejsc), promowanie innowacyjnych rozwiązań w opiece społecznej, wydawanie decyzji w kwestii inwestycji związanych z opieką nad osobami w podeszłym wieku i niepełnosprawnymi. Powyższy urząd pełni funkcję doradczą w strukturach samorządowych w zakresie zarządzania kryzysowego w sferze socjalnej, a także wspomaga działalność placówek i stowarzyszeń udzielających wsparcia osobom potrzebującym.

W odniesieniu do swojej działalności koordynującej pracę Integrationsamt KVJS jest oficjalnym partnerem dla ponad 269 tys. przedsiębiorstw w Badenii-Wirtembergii, współpracujących w zakresie aktywizacji zawodowej niepełnosprawnych. Opiniuje prośby przedsiębiorców o zwolnienie zatrudnianych przez nich głębiej niepełnosprawnych. Jest też organem ustalającym i pobierającym opłaty odprowadzane przez przedsiębiorstwa, w sytuacjach, gdy nie zatrudniają one niepełnosprawnych. Praktycznie niemożliwe jest znalezienie polskiego odpowiednika dla tej instytucji. Zasadniczo łączy ona wybrane funkcje wypełniane w polskich realiach przez służby pomocy społecznej, PFRON, a także poszczególne wydziały urzędów gmin i powiatów, nie stanowi jednak ich prostego połączenia, tworząc raczej sprawnie działający mikrosystem.

IFD (Integrationsfachdienst) – Rola i zadania służb integracyjnych na rzecz zatrudniania osób niepełnosprawnych

Kolejnym podmiotem posiadającym istotne znaczenie w obszarze działań na rzecz niepełnosprawnych w Badenii-Wirtembergii są tzw. Integrationsfachdienst (IFD) – zawodowe służby integracyjne, organizacje państwowe działające na podstawie przepisów określonych w IX Księdze Prawa Socjalnego. Bezpośrednio podlegają one pod dwie instytucje: Niemiecką Agencję Pracy oraz urząd ds. integracji niepełnosprawnych. Ich głównym zadaniem jest wspomaganie i wspieranie zatrudnienia osób niepełnosprawnych na otwartym rynku pracy.

Do najważniejszych zadań tych służb należy także ocena możliwości, kompetencji i potencjału osoby z niepełnosprawnością w oparciu o własne narzędzia diagnostyczne oraz opracowanie systemowego, opartego na współpracy wielu podmiotów, programu wsparcia i rehabilitacji, mającego na celu umożliwienie tej osobie znalezienia pracy na otwartym rynku. IFD zajmują się ponadto wyszukiwaniem odpowiednich miejsc pracy na otwartym rynku, prowadzeniem prak-

tycznego kształcenia zawodowego w warsztatach rzemieślniczych lub przedsiębiorstwach oraz przygotowywaniem niepełnosprawnych do objęcia określonych, przygotowanych stanowisk pracy, dalszym wspieraniem ich po znalezieniu przez nich pracy, kształceniem i udzielaniem wsparcia pracodawcom i współpracownikom zatrudniającym osoby głębiej niepełnosprawne, organizowaniem pomocy kryzysowej w obszarze problematyki związanej z podejmowaniem lub podjęciem pracy, udzielaniem wszelkiej pomocy prawnej i finansowej pracodawcom zatrudniającym osoby głębiej niepełnosprawne intelektualnie.

Dzięki tak określonym celom oraz wypracowanym zasadom współpracy, służby te mogą skutecznie organizować i wspierać proces aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych.

Systemowe rozwiązania w zakresie kształcenia zawodowego i aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnością intelektualną w okręgu Enz

Obecnie funkcjonujący system aktywizacji zawodowej w Pforzheim w okręgu Enz rozwijał się przez wiele lat. Sieć współpracy była tworzona krok po kroku, a efekty w zakresie aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnością intelektualną są wynikiem już ponad 30-letnich doświadczeń, zapoczątkowanych w szkole im. Gustawa Heinemanna, a obecnie realizowanych w całej Badenii-Wirtembergii, część z nich znalazła uznanie w całych Niemczech.

Strukturą, na bazie której powstał istniejący obecnie KVJS, było utworzenie na szczeblu lokalnym pod agendą Lebenshilfe e.V specjalnej komisji roboczej pod nazwą „drogi do otwartego rynku pracy”, w której skład został powołany dyrektor Gustav Heinemannsschule w Pforzheim Klaus Peter Bohringer.

Istotną rolę dla rozwoju systemu usamodzielniania uczniów/osób z niepełnosprawnością intelektualną odegrało również założenie w 1986 r. stowarzyszenia „Miteinander Leben e.V”, jako organu wspierającego, uzupełniającego procesy kształcenia i wychowania, prowadzone w szkole. Jeszcze w tym samym roku powstał wzorcowy dom mieszkalny „Stein” – mieszkanie treningowe dla 12 uczniów, którzy nie tylko mogli w nim mieszkać w pobliżu miejsca pracy, ale przede wszystkim w optymalnych warunkach rozwijać umiejętności samodzielnego funkcjonowania. Rozwiązania wypracowane w modelu mieszkania treningowego „Stein” stały się wzorcowymi dla wielu podobnych projektów w Niemczech, a stowarzyszenie „Miteinander leben e.V” urosło do rangi znaczącego partnera dla wielu instytucji zajmujących się kształceniem lub szeroko pojętą pomocą skierowaną do osób z niepełnosprawnością.

W konsekwencji powyższych działań w 1994 r. w trakcie ogólnoniemieckiego kongresu „Usamodzielnianie niepełnosprawnych”, na wniosek szkoły w Pforzheim, utworzono „Związkową Spółdzielnię Pracy – Praca Wspomagana” (Bundesarbeitsgemeinschaft Unterstuzte Beschäftigung – BAG UB). Instytucja ta funkcjonuje na zasadach organizacji pozarządowej i wspiera państwowe działania na rzecz usamodzielniania i aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Przełomowym momentem dla tworzenia się systemowej współpracy pomiędzy placówkami szkolnymi a samorządem było podpisanie w 1995 r. przez radę okręgu Enz umowy wynajmu mieszkania treningowego przeznaczonego dla uczniów szkół specjalnych z tego regionu. Było to pierwsze postanowienie władz lokalnych w obszarze usamodzielniania osób z niepełnosprawnością intelektualną. Dzięki temu, podjęty proces konstruowania całościowego systemu wspomagania i kształcenia uczniów z niepełnosprawnością, zyskał znaczące wsparcie, doprowadziło to do rozpoczęcia w 2001 r. projektu „6-Schulen”, przedsięwzięcia badawczego zainicjowanego we współpracy z placówkami akademickimi w Reutlingen.

W powyższym projekcie doświadczenia trzech szkół z Badenii (Pforzheim, Donaueschingen i Heidelberg) oraz trzech szkół z Wirtembergii (Leonberg, Lauffen i Herrenberg) zostały poddane systematycznemu monitoringowi, którego wyniki podsumowano i opublikowano w opracowanym na tej bazie podręczniku dla dyrektorów szkół i pracowników socjalnych.

Zapoczątkowana w ten sposób społeczno-zawodowa integracja uczniów z głębszą niepełnosprawnością intelektualną opierała się przede wszystkim na dualnym klasowo-warsztatowym modelu kształcenia, realizowanego częściowo w szkole a częściowo w lokalnych zakładach i przedsiębiorstwach produkcyjno-usługowych. Zorganizowanie tego typu praktyk było możliwe jednak tylko we współpracy z urzędem pracy oraz przy wsparciu pracowników IFD. Organizację, nadzór i koordynację nad przebiegiem tych praktyk przejęły właśnie ww. podmioty, nie tylko odciążając szkołę, ale również tworząc specjalną atmosferę wśród przedsiębiorców jednoznacznie sprzyjającą szeroko pojętej aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych.

W kontekście powyższych działań i wynikających z nich doświadczeń dostrzeżono, jak ważne i skuteczne jest osadzenie całego procesu nauczania i wychowania w przestrzeni najbardziej zbliżonej do rzeczywistości, w której to uczniowie w naturalny sposób mogą doświadczać i wypróbowywać zdobywane przez siebie kompetencje.

Kolejnym istotnym etapem na drodze budowania systemu wsparcia dla procesów aktywizacji zawodowej niepełnosprawnych stało się przekształcenie w 2004 r. istniejących w okręgu Enz integracyjnych klas zawodowych w nową

strukturę o nazwie BVE – Berufsvorbereitende Einrichtung, rozumianą jako rodzaj działań ukierunkowujących przygotowanie zawodowe.

Na przestrzeni lat system ten był w dalszym ciągu rozwijany, koncepcja BVE została wzbogacona o KoBV, w efekcie czego powstał obecnie funkcjonujący model kształcenia i aktywizacji zawodowej „BVE-KoBV”, który wymaga, rzecz jasna, bardziej szczegółowego omówienia.

Poziom zawodowy (BVE–KoBV) – etap kształcenia zawodowego i pozaszkolnych form aktywizacji zawodowej

Po ukończeniu nauki na poziomie zasadniczym uczniowie z głębszą niepełnosprawnością intelektualną w opisywanym modelu działań mają do wyboru co najmniej dwa różne rozwiązania organizowane w samej tylko Gustav-Heinemann Schule. Pierwsze z nich to tzw. „klasy projektowe”, pracujące w dużej mierze w oparciu o projekty przygotowujące do pracy i współuczestnictwa społecznego (dosłowne przetłumaczenie tego terminu nie jest możliwe ze względu na brak dokładnego polskiego odpowiednika, w praktyce klasy te są w pewnym sensie najbardziej zbliżone do funkcjonujących w Polsce oddziałów przysposabiających do pracy). Klasy te zlokalizowane są we wspomnianych wyżej oddziałach zamiejscowych.

Drugą możliwością jest przyjęcie ucznia do opisywanej już formuły BVE. Kształcenie w „Berufsvorbereitende Einrichtung” jest prowadzone w trzech etapach – orientacyjnym, testującym oraz wdrażającym, z czego pierwszy rozpoczyna się jeszcze w trakcie nauki w szkole zasadniczej, a trzeci właściwie odbywa się już w ramach KoBV.

W pierwszej fazie uczeń może podjąć naukę w klasie przygotowującej do pracy (BVK – Berufsvorbereitende Klasse), w której czas nauki wynosi jeden rok, w uzasadnionych przypadkach zaś zostaje wydłużony do dwóch lat, będącej niejako klasą przygotowującą do podjęcia nauki w ramach modelu BVE-KoBV. Rozwijane są tam kompetencje kluczowe niezbędne do podjęcia dalszego kształcenia w modelu BVE-KoBV.

Kandydatami do podjęcia kształcenia w ramach modelu BVE-KoBV mogą być absolwenci poziomu zasadniczego szkół specjalnych, absolwenci szkół dla uczniów z problemami w uczeniu się, w indywidualnych przypadkach uczniowie, którzy nie ukończyli żadnej z powyższych szkół. Ponadto, osoby ubiegające się o przyjęcie do BVE, muszą spełnić następujące kryteria: posiadać podstawowe kompetencje społeczne, umiejętności samodzielnego poruszania się, motywację do nauki i pracy, odbyłą przynajmniej jedną praktykę w zakładzie otwartego ryn-

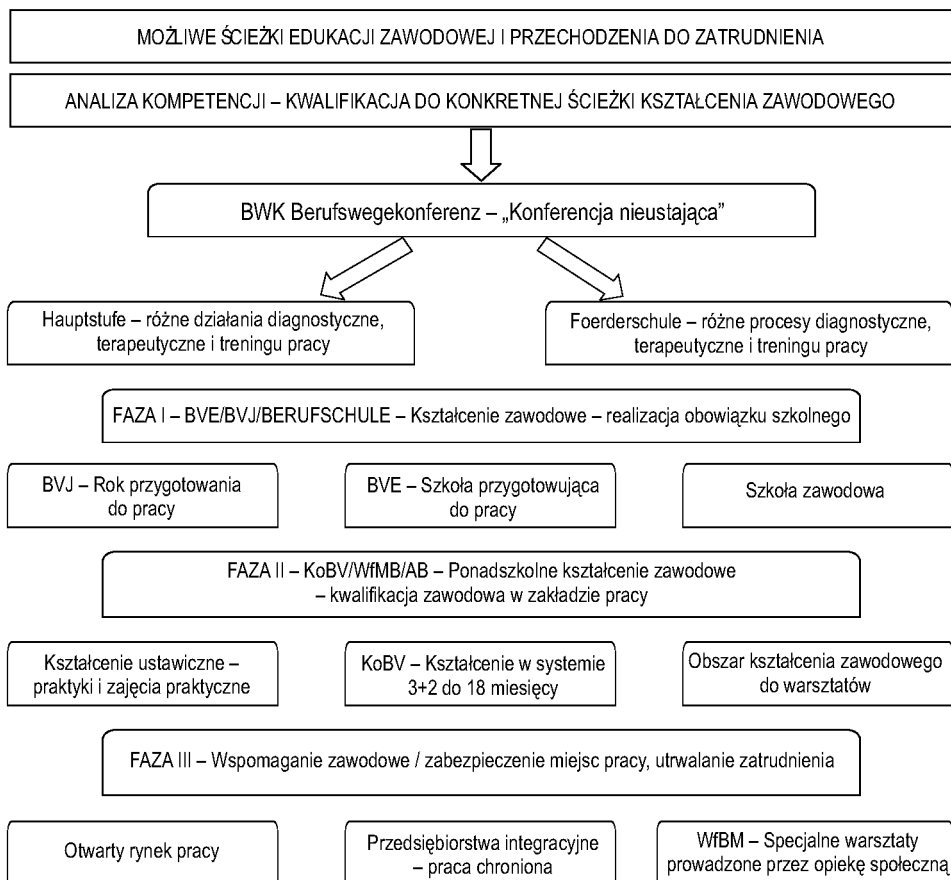

ku pracy, posiadać kompetencje kluczowe lub przynajmniej predyspozycje do ich rozwijania oraz posiadać orzeczenie o niepełnosprawności. Ponadto elementem wpływającym na przyjęcie ucznia do modelu BVE-KoBV jest zaangażowanie rodziców lub opiekunów prawnych ucznia w działania na rzecz jego aktywizacji zawodowej.

Niemiecki system szkolnictwa i pomocy społecznej, a ściślej rzecz ujmując, system Landu Badenii-Wirtembergii zawiera dość szeroką ofertę przejścia ze szkoły do aktywności zawodowej uczniów szkół specjalnych z niepełnosprawnością intelektualną oraz z trudnościami w uczeniu się. Model proponowany w szkole Gustav-Heinemann był, jak wspomniano wyżej, jednym z najważniejszych wzorców przy projektowaniu rozwiązań w tym zakresie dla całego regionu. Możliwe drogi kształcenia i aktywizacji zawodowej, przebiegającej od nauki szkolnej do podjęcia pracy zawodowej, oferowane w ramach stworzonego systemu szkolnictwa, pomocy społecznej i polityki pracy Badenii-Wirtembergii, przedstawia schemat 1.

Schemat przedstawiony powyżej dotyczy zasadniczo rozwiązań stosowanych lub rekomendowanych do stosowania w całym Landzie Badenia-Wirtembergia. Ukazuje oczywiście tylko pewien wycinek stosowanych tam rozwiązań, wiele elementów przygotowujących do aktywizacji społeczno-zawodowej dokonuje się na wcześniejszych etapach edukacji i można by je najkrócej określić jako działania nastawione na budowanie kompetencji uczniów związanych z ich samodzielnością we wszystkich możliwych sferach życia. Ważnym elementem dla realizowanych procesów aktywizacji zawodowej są także wypracowane narzędzia diagnozy, monitoringu i ewaluacji, stosowane zgodnie z ustaloną procedurą przez różne instytucje uczestniczące w tym procesie.

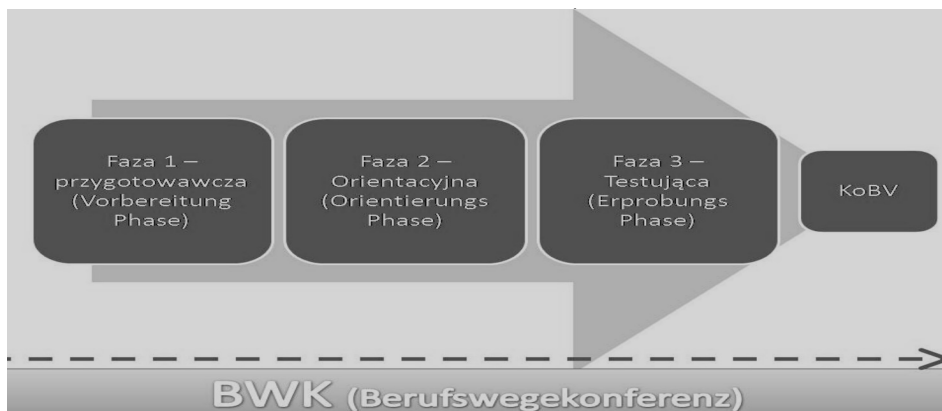
Zasadniczą rolę dla skuteczności wszystkich działań odgrywa BWK – Berufswegekonferenz, nazywana również „konferencją nieustającą”, stanowiąca po prostu formułę stałych i regularnych spotkań przedstawicieli instytucji, organizacji społecznych i przedstawicieli pracodawców, w toku których podejmowane są decyzje co do ścieżek zawodowych wszystkich osób niepełnosprawnych zarejestrowanych w systemie. Działania te mają przede wszystkim wymiar praktyczny, tj. gdy do systemu trafia informacja o możliwości zatrudnienia na konkretnym stanowisku pracy, natychmiast rozpoczynane są przygotowania konkretnej osoby niepełnosprawnej do tego właśnie stanowiska. Informacje na temat poszukiwanych pracowników są przekazywane do BWK przez samych pracodawców, lub jeszcze częściej za pośrednictwem osób zatrudnionych w instytucjach publicznych, których zadaniem jest aktywne poszukiwanie zatrudnienia na otwartym rynku pracy. BWK spełnia więc kluczową rolę koordynowania procesów aktywizacji zawodowej w Badenii-Wirtembergii.

Schemat 1. Procesy edukacji i aktywizacji zawodowej w okręgu Enz i w Badenii-Wirtembergii

BVE (Berufsvorbereitende Einrichtung) – Formuła organizacyjna aktywnej orientacji zawodowej na III poziomie edukacyjnym

Kształcenie w BVE zasadniczo trwa dwa lata, z możliwością wydłużenia o jeden rok w uzasadnionych wypadkach. Uczniowie uczęszczają trzy razy w tygodniu na zajęcia edukacyjne prowadzone w szkole, dwa razy w tygodniu uczestniczą w praktykach zawodowych organizowanych w zakładach i przedsiębiorstwach lokalnych. Szkoła jest odpowiedzialna za organizację kształcenia, w organizacji praktyk na otwartym rynku pracy pomaga IFD. Nauka przebiega w trzech fazach zaprezentowanych na schemacie 2

Schemat 2. Fazy kształcenia w BVE

Faza pierwsza, czyli faza przygotowawcza to przede wszystkim doradztwo zawodowe organizowane zgodnie z wymaganiami BWK oraz analiza kompetencji każdego ucznia. Analiza ta jest dokonywana z wykorzystaniem specjalistycznych kwestionariuszy określających ogólne i szczegółowe kompetencje oraz umiejętności z zakresu samodzielności życiowej, predyspozycji zawodowych, gotowości do podjęcia nauki zawodu, zainteresowań oraz indywidualnych możliwości jednostki.

Faza druga, tzw. faza orientacyjna, obejmuje budowanie kompetencji kluczowych oraz rozpoznawanie ukrytych umiejętności ucznia. Nauka odbywa się w dużej mierze w oparciu o metodę projektu, poznawane są przez uczniów kolejne zakłady pracy, a odbywana praktyka odbywa się w różnorodnych przedsiębiorstwach w celu jak najlepszego dostosowania kształcenia zawodowego do indywidualnych właściwości ucznia.

W fazie testującej uczniowie przystosowywani są już do wykonywania pracy określonego rodzaju, na wybranym stanowisku. W dalszym ciągu budowane i wzmacniane są kompetencje kluczowe. Duży nacisk jest położony na przyzwyczajanie ucznia do długotrwałego wysiłku, wzmacnianie jego wytrzymałości i oswojenie z coraz dłuższym czasem pracy. Realizowane praktyki mają charakter długotrwały, na stanowiskach bardzo do siebie zbliżonych pod względem rodzaju wykonywanej pracy.

Po zakończeniu fazy testującej uczeń kończy naukę w BVE, spełniając tym samym obowiązek szkolny. W trakcie kształcenia w tej formule spotkania w ramach BWK odbywają się cyklicznie, a plany i podejmowane działania ulegają uszczegółowieniu i zogniskowaniu na konkretnych celach wynikających ze wzrostu doświadczenia zawodowego i ustabilizowania się kierunku rozwoju zawodowego. Po zakończeniu nauki uczeń kierowany jest do KoBV w celu dalszej nauki zawodu.

KoBV (Kooperative berufliche Bildung und Vorbereitung) – Pozaszkolne struktury stymulujące procesy aktywizacji zawodowej

Nauka i zdobywanie kwalifikacji w KoBV trwa do 18 miesięcy i odbywa się głównie w zakładach i przedsiębiorstwach otwartego rynku pracy. Organem prowadzącym w tym przypadku jest Niemiecka Agencja Pracy (IFD), odpowiedzialna również za finansowanie KoBV. Działalność KoBV opiera się na swoistym połączeniu kształcenia realizowanego w szkołach zawodowych z ofertą szkoleń i kursów z zakresu kwalifikacji zawodowych oferowanych przez np. centra kształcenia ustawicznego.

Na tygodniowy plan kształcenia składają się dwa dni zajęć szkolnych teoretyczno-praktycznych oraz trzy dni praktyk zawodowych realizowanych w przedsiębiorstwach i zakładach otwartego rynku pracy. Zespoły kształcące i wspomagające w tej instytucji stanowią nauczyciele z przygotowaniem z zakresu pedagogiki specjalnej, zajmujący się nauczaniem uczestników (szkoła zawodowa/BVE), pracownicy IFD odpowiedzialni za koordynację całego procesu uczenia i nauczania, a także trenerzy pracy (Jobcoach) wyznaczeni przez jednostki prowadzące warsztaty dla niepełnosprawnych, odpowiedzialni za przygotowanie i naukę w trakcie praktyk (Deutsch 2008).

W ramach podejmowanych na terenie Badenii-Wirtembergii działań na rzecz niepełnosprawnych został zainicjowany ponadto interesujący program „Aktion 1000Plus”, w ramach którego wdrożono wiele innych rozwiązań mających na celu wzmocnienie i zacieśnienie współpracy pomiędzy poszczególnymi podmiotami odpowiedzialnymi za aktywizację zawodową osób z niepełnosprawnością intelektualną. Godny podkreślenia jest fakt, iż w efekcie działań podjętych w trakcie realizacji ww. programu na całym obszarze Badenii-Wirtembergii utworzono dobrze funkcjonującą sieć współpracy wielu podmiotów. Podstawowe założenia programu zostały spełnione, a ponad 1250 osób z niepełnosprawnością znalazło zatrudnienie na otwartym rynku pracy. Utworzono i dalej tworzy się znaczną liczbę BVE i KoBV, a efekty ich działalności wydają się być jedną z najbardziej skutecznych form aktywizacji zawodowej osób z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną w Europie (Ruedlin, Schick 2008).

Netzwerk (Sieć współpracy) – Rozwiązanie o charakterze działań kooperacyjnych na rzecz aktywizacji zawodowej

KVJS we współpracy z większością podmiotów państwowych, jak i społecznych, zajmujących się edukacją i wsparciem osób z niepełnosprawnością intelek-

tualną w regionie Badenii-Wirtembergii w latach 2005–2009, przystąpiło do realizacji programu „AKTION 1000Plus”.

Program ten w swoim założeniu miał służyć poprawie funkcjonowania systemu kształcenia zawodowego i aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych. Była to pierwsza próba na tak dużą skalę stworzenia koncepcji kształcenia i aktywizacji zawodowej opartej na sieci współpracujących instytucji, służb i organizacji.

Głównym założeniem „Aktion 1000Plus” było zreformowanie systemu edukacji i kształcenia ustawicznego osób z niepełnosprawnością, doprowadzenie do społecznej integracji i normalizacji ich życia, a w końcowym efekcie zatrudnienia około 1250 osób z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością (przede wszystkim intelektualną) na otwartym rynku pracy.

Osiągnięcie tego założenia wymagało jednak podjęcia bardzo wielu daleko idących kroków, które miały m.in. wytworzyć odpowiednią przestrzeń zarówno do nauki zawodu, jak i późniejszej pracy. Najistotniejszym elementem było opracowanie i wdrożenie modelu pracy w sieci, mającego na celu kompleksową aktywizację zawodową osób z niepełnosprawnością intelektualną. Jego kompleksowy charakter zakładał z jednej strony zreformowanie struktur szkolnych, dostosowanie programów nauczania, opracowanie narzędzi diagnostycznych adekwatnych do modelu społecznego niepełnosprawności, tj. takich, które badają potencjalne możliwości oraz umożliwiają precyzyjne określenie obszarów wymagających szczególnego wsparcia. Z drugiej strony przy tworzeniu ww. systemu konieczne było uwzględnienie struktur państwowych, takich jak: KVJS, IFD, Niemiecka Agencja Pracy itp., jak również lokalnych partnerów gospodarczych, przedsiębiorstw i firm, czyli potencjalnych pracodawców.

W celu osiągnięcia opisanych wyżej założeń, w trakcie realizacji programu „Aktion 1000Plus”, dokonano szeregu działań i stworzono wiele nowych rozwiązań umożliwiających systemową współpracę wielu podmiotów na wszystkich poziomach zarządzania. Na poziomie landu (wojewódzkim) powołano specjalne komisje:

- komisja włączania osób niepełnosprawnych do życia społecznego,
- komisja (grupa) robocza ds. szkół,
- komisja (grupa) robocza ds. warsztatów dla osób z niepełnosprawnością,
- komisja (grupa) robocza ds. „przejścia” szkoła – praca.

Do zadań powyższych komisji należy obecnie opracowywanie podstawowych założeń z zakresu kształcenia zawodowego oraz proponowanie i podejmowanie konkretnych rozwiązań, decyzji dotyczących tego obszaru, a następnie koordynowanie ich realizacji, dla podmiotów odpowiedzialnych za ich prowadzenie, tj. przede wszystkim dla władz powiatowych.

Na poziomie lokalnym, powiatowym powstały tzw. Netzwerkkonferenzen, co w dosłownym tłumaczeniu oznacza konferencje w sieci lub konferencje siecio-

we. Są to regularne wspólne spotkania (konferencje) władz miast i powiatów, lokalnych instytucji i podmiotów związanych z kształceniem zawodowym oraz otwartym rynkiem pracy. Celem tych konferencji jest stworzenie wspólnych ram dla procesu integracji społeczno-zawodowej osób z niepełnosprawnością intelektualną. Dzięki takiej formule poszczególne agendy i instytucje odpowiedzialne za ten proces na poziomie lokalnym mogą podejmować wspólne decyzje i wypracowywać optymalne rozwiązania, dopasowane do specyficznych warunków i problemów danego regionu. Konferencje służą również ewaluacji wdrażanych inicjatyw, dzięki czemu prowadzony jest bezpośredni nadzór nad ich skutecznością oraz bieżące planowanie dalszego rozwoju.

Pod przewodnictwem wydziałów rad miejskich i powiatowych, a także wymienianych już wcześniej komisji ds. włączania osób niepełnosprawnych we współpracę z podmiotami, takimi jak: organizacje pozarządowe, służby i agendy państwowe, komisje ds. szkół, warsztatów, „przejścia szkoła – praca” działające na poziomie landu, zostały opracowane zasady określone jako „Wspólne podstawy dla wspierania osób z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną w przejściu ze szkoły do otwartego rynku pracy”. Jest to opracowanie przedstawiające wszystkie niezbędne usługi, procedury ich świadczenia, umowy i akty prawne dotyczące organizowania systemu aktywizacji zawodowej osób z głębszą niepełnosprawnością, obowiązujące lub wymagane w Landzie Badenia-Wirtembergia. Z jednej strony mają one na celu ujednoczenie i opracowanie jednokowych zasad organizowania i koordynowania systemu wsparcia zawodowego, a z drugiej, określają przydziały czynności i zakresy odpowiedzialności za ten proces wszystkich współpracujących podmiotów.

Dzięki takiemu rozwiązaniu wsparcie osób niepełnosprawnych w obrębie całego regionu staje się jednolite i podlega tym samym zasadom organizacyjno-prawnym. Docelowym założeniem opracowanych zasad było zagwarantowanie wszystkim osobom z niepełnosprawnością tych samych praw i możliwości oraz zabezpieczenie jednakowo wysokiego poziomu świadczonych usług i skuteczności podejmowanych lokalnie działań w obrębie całego Landu Badenia-Wirtembergia.

Autorzy i osoby odpowiedzialne za realizację programu „Aktion 1000plus”, pragnąc stworzyć systemowe rozwiązania w zakresie kształcenia i aktywizacji zawodowej osób z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością w oparciu o współpracę wielu podmiotów, stanęli przed koniecznością dokonania istotnych zmian w sferze kształcenia, a co za tym idzie, w dużej mierze w organizacji instytucjonalnej tego procesu (Deutsch 2010).

W ramach programu „Aktion 1000plus” wypracowano nowe struktury organizacyjne zawodowego kształcenia specjalnego i aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnością. Wdrożone zostały dwie wyżej omówione formy orga-

nizacyjne, tj. BVE („Berufsvorbereitende Einrichtung“) i KoBV („Kooperative berufliche Bildung und Vorbereitung“), zbliżone w pewnej mierze w swych założeniach do funkcjonujących w Polsce Szkół Przynoszących do Pracy (odpowiednik BVE) oraz Zakładów Aktywności Zawodowej (odpowiednik KoBV), (Ruedlin, Schick 2008).

Tworząc powyższe organy, zaplanowano również odpowiadający im tok kształcenia zawodowego i następującego po nim, a jednocześnie integralnego z nim wsparcia aktywności zawodowej na otwartym rynku pracy. Ważne wydaje się podkreślenie, iż nowo utworzone formy organizacyjne nie wyparły całkowicie dotychczasowych szkół zawodowych (Berufsschule), współlistnieją z nimi tworząc niejako komplementarną drogę kształcenia i aktywizacji zawodowej, uzupełniając dotychczasową ofertę, a tym samym stwarzając nowe możliwości osobom już uczęszczającym do szkół zawodowych. BVE stanowi alternatywę dla ostatniego zawodowego etapu szkoły (Berufsschullstufe), w trakcie nauki w tej instytucji uczniowie realizują treści nauczania zawarte w podstawie programowej zawodowej szkoły specjalnej. Faza druga – kwalifikacji zawodowej odbywa się w KoBV funkcjonującym już w oparciu o niemieckie prawo socjalne.

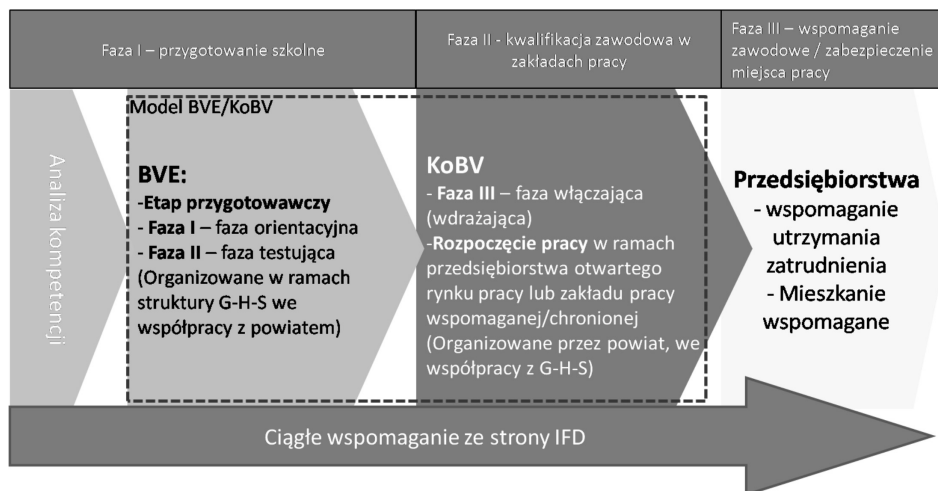
Mimo, iż formalnie edukacja szkolna zakończona zostaje po ukończeniu BVE, uczestnicy KoBV w dalszym ciągu realizują treści zawarte w podstawie programowej dla uczniów z niepełnosprawnością umiarkowaną lub znaczną. Nacisk położony jest na zdobywanie przez uczestników kompetencji kluczowych istotnych dla ustalonego w trakcie BWK planu rozwoju zawodowego każdej jednostki. Po zakończeniu okresu nauki i zdobywania kwalifikacji zawodowych w KoBV, uczestnik rozpoczyna poszukiwanie pracy, a następnie w wypadku powodzenia tych poszukiwań, podejmuje zatrudnienie. W trakcie tego, jak i wszystkich poprzednich etapów, bardzo ważną rolę odgrywają służby IFD, na ostatnim etapie ich rola znacząco rośnie, bowiem to właśnie IFD, we współpracy z instytucjami pomocy społecznej, praktycznie całkowicie przejmuje rolę wspomagającą aktywność zawodową uczestnika.

To w gestii służb integracyjnych leży wsparcie jednostki w procesie poszukiwania pracy, jej rozpoczęcia, dbałości o jej utrzymanie, jak i wspomagania pracodawcy zatrudniającego osobę z niepełnosprawnością od strony merytorycznej i formalnej. Tok kształcenia i włączania do pracy na otwartym rynku pracy osób z niepełnosprawnością ilustruje schemat 3.

Jak wynika z powyższych rozważań, osiowymi elementami tego systemu są dwie formuły programowo-organizacyjne – BVE i KoBV. W praktyce jednak obie te instytucje się przenikają i mówić należy raczej o modelu BVE/KoBV. Wiąże się to w głównej mierze z dość subtelnymi różnicami, jakie istnieją między nimi.

Różnice te mają charakter zarówno natury formalnej, jak i merytorycznej. W zakresie formalnym podstawową różnicą jest fakt, iż BVE stanowi integralny

element struktury szkoły. Jest to forma organizacyjna, która występuje zastępczo lub równoległe do dotychczasowej szkoły zawodowej specjalnej, organizacyjnie podlega szkole, a co za tym idzie, personel tam zatrudniony jest personelem szkolnym. Całe przedsięwzięcie jest finansowane przez szkołę, ewentualnie szkoła występuje do właściwej instytucji o jej dofinansowanie.

Schemat. 3. Fazy procesu kształcenia aktywizacji zawodowej

Tym niemniej BVE posiada stosunkowo autonomiczne kierownictwo. KoBV natomiast jest tworzone w oparciu o struktury urzędu pracy (KVJS), ogólnie rzecz ujmując jest finansowane z funduszy powiatu. Za polski odpowiednik takiej formuły można by w pewnym zakresie uznać Zakład Aktywności Zawodowej, który jest również strukturą pozaszkolną finansowaną z funduszy PFRON i środków samorządowych.

Nie sposób jednak dokonać w tym przypadku prostego przełożenia, gdyż KoBV organizuje zatrudnienie osób z niepełnosprawnością w porozumieniu z lokalnymi partnerami, nie zaś w ramach własnych struktur, jak ma to miejsce w Zakładzie Aktywności Zawodowej. Inną jeszcze różnicę pomiędzy BVE a KoBV stanowi fakt, iż prawną podstawę funkcjonowania BVE regulują zapisy ustawy o szkolnictwie (Schulgesetzbuch), KoBV natomiast ustawy o prawie socjalnym (Socialgesetzbuch).

Rozpatrując natomiast różnice w zakresie merytorycznym, najogólniej można je odnieść do zauważalnie odmiennych proporcji w wymiarze realizowanej nauki szkolnej i praktycznej nauki zawodu w analizowanych instytucjach. Organizacyjnie obie te instancje realizują dwutorowy model nauczania (zajęcia teore-

tyczne i praktyka w zakładach pracy), jednak na poziomie BVE stosunek zajęć teoretycznych do praktyki to 3:2, natomiast na poziomie KoBV jest odwrotnie. W ramach BVE może być organizowanych do 34 godzin zajęć tygodniowo, w KoBV już tylko 13 godzin w ramach szkoły zawodowej. W obszarze zajęć teoretycznych obie te placówki realizują wspólny program nauczania, przy czym treści nauczania w KoBV stanowią rozwinięcie bądź utrwalanie treści poznawanych na poziomie BVE.

Kształcenie na poziomie KoBV jest w swym założeniu bardziej zogniskowane na praktycznej nauce zawodu i utrwalaniu umiejętności i kompetencji niezbędnych do samodzielnego wykonywania określonego rodzaju pracy.

Ważnym elementem modelu rozwiązań na rzecz aktywizacji społeczno-zawodowej osób z niepełnosprawnością intelektualną w Badenii-Wirtembergii są także wspomniane wyżej, wypracowane tam na przestrzeni ostatnich 30 lat, różnego rodzaju narzędzia pozwalające na dokonywanie diagnozy zarówno częściowej, jak też całościowej poziomu funkcjonowania tej grupy osób, liczne działania praktyczne o charakterze edukacyjnym, rehabilitacyjnym czy terapeutycznym, a także procedury ewaluacji tych procesów.

Wydaje się więc, iż również w polskich warunkach najbardziej skutecznym rozwiązaniem będzie wypracowanie własnych narzędzi dostosowanych do aktualnie rozpoznawanych potrzeb uczniów. Najważniejsze wydaje się, aby u podstaw takiego działania stało przekonanie o konieczności przeformułowania wszelkich działań szkoły pod potrzeby kreowania możliwości samodzielnego, niezależnego życia osób z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną.

Mówiąc o społecznym komponentcie aktywizacji należy podkreślić, iż rozstrzygnięcia w tym zakresie dotyczyć powinny wielu obszarów, wydaje się jednak ważne, aby szczególnie podkreślić znaczenie tych, które nie stanowią standardowych rozwiązań w polskiej praktyce edukacyjnej i postedukacyjnej. Należą do nich takie, które mogą wydawać się proste i oczywiste, jak np.: zwiększenie aktywności szkół w zakresie organizacji kontaktów w najbliższym otoczeniu z przedstawicielami społeczności lokalnej poprzez organizację spotkań w szkole, przejmowanie części zadań organizacji procesów rehabilitacyjnych przez organizacje pozarządowe itp.

Bardziej złożoną formułą, zasługującą na szczególną rekomendację, jest stworzenie w Polsce odpowiednika niemieckiego BWK (Berufswegekonferenz), chodziłoby tu o próbę powołania lokalnej stałej struktury skupiającej przedstawicieli różnych służb, których zadaniem byłoby opracowywanie bieżących zagadnień zwiększających efektywność działań na rzecz aktywizacji społeczno-zawodowej osób z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną. Wraz z rozwojem nowych form organizacyjnych, wynikających z działania takiej formuły,

należałoby modyfikować jej zadania, tak aby stawała się ciałem umożliwiającym dokonywanie realnych zmian i modyfikacji w funkcjonowaniu systemu wsparcia.

Kolejne warte zainteresowania rozwiązanie organizacyjne stanowią formy aktywizacji społecznej umożliwiające trening w zakresie samodzielnego mieszkania. W Niemczech to rozwiązanie funkcjonuje w postaci działań realizowanych w mieszkaniach treningowych na etapie starszych klas Hauptstufe (odpowiednik polskiego gimnazjum) oraz na etapie kształcenia zawodowego. Po zakończeniu szkoły funkcje umożliwiające samodzielne mieszkanie osób z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną przejmują służby socjalne, a w przypadku okręgu Enz, także stowarzyszenie „Miteinanderleben”, które zarządza mieszkaniami chronionymi.

Ostatnie z polecanych do przeniesienia na polski grunt rozwiązań organizacyjnych, którego znaczenie jest nie do przecenienia, to model KOBV (Kooperative Berufsvorbereitung), czyli formuła aktywizacji zawodowej osób z różnymi niepełnosprawnościami, której nie spotkamy nigdzie poza okręgiem Enz, stanowiąca element pośredniczący pomiędzy realizowanym na poziomie kształcenia zawodowego przygotowaniem do zawodu, a szeroko rozumianym rynkiem pracy. Koordynacją tych elementów systemowych, czyli kształcenia zawodowego w formule BVE, przygotowaniem zawodowym w KOBV, a rynkiem pracy zajmuje się opisana wyżej formuła BWK, w ramach której, w wyniku wymiany informacji kształcone są konkretne kompetencje zawodowe osób z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną pod konkretne miejsca pracy.

Podsumowując niniejsze rozważania zasadna wydaje się być próba odpowiedzi na pytanie, jakie korzyści mogą płynąć z doświadczeń zdobywanych w Badenii-Wirtembergii dla polskiego systemu kształcenia i aktywizacji zawodowej osób z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną.

Nasuują się tutaj dwie główne kwestie. Pierwsza z nich to konieczność intensyfikacji współpracy pomiędzy wszelkimi instytucjami zaangażowanymi w proces kształcenia i wspierania aktywności zawodowej osób z niepełnosprawnością, a druga to konieczność podejmowania coraz dalej idących zmian w obszarze organizacji kształcenia i aktywizacji zawodowej niepełnosprawnych ukierunkowanych na proces normalizacji życia osób niepełnosprawnych.

Wraz z podjęciem zatrudnienia wzmocnieniu podlegają nie tylko oddziaływania rehabilitacyjne, ale równocześnie, patrząc zupełnie pragmatycznie, obniżają się koszty ponoszone na rzecz socjalnego zabezpieczenia tej grupy osób. Coraz większego znaczenia nabierają więc dyskusje dotyczące społecznych modeli niepełnosprawności oraz wynikającej z nich konieczności zmiany założeń dydaktycznych leżących u podstaw organizacji procesu kształcenia.

W Polsce, jak do tej pory, taka problematyka jest podejmowana głównie w ramach projektów realizowanych ze współudziałem środków Europejskiego Fun-

duszu Spójności w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, których beneficjentami są osoby z niepełnosprawnością ukierunkowanych, np. na tworzenie spółdzielni socjalnych bądź innych formuł zatrudnienia osób niepełnosprawnych. Brakuje natomiast nadal, funkcjonujących na stałe, lokalnych systemów wsparcia aktywizacji społeczno-zawodowej osób niepełnosprawnych.

Szczególnie istotne może być wykorzystanie sprawdzonych już i opisanych tu doświadczeń niemieckich na polskim gruncie.

Bibliografia

- Boehringer K.P. (2000–2012), Materiały źródłowe zawarte w niepublikowanych dokumentach Gustav Heinemann Schule oraz opracowaniach konferencyjnych (tłumaczenie własne)
- Deusch B. (2010), *Ergebnisse der Aktion 1000, Umsetzung der Berufswegekonferenz, Berufsvorbereitende Einrichtung, Kooperative Berufliche Bildung und Vorbereitung sowie Unterstützte Beschäftigung in Baden-Württemberg*, KVJS, Karlsruhe
- Deusch B. (2008), *Gemeinsamen Grundlagen zur Förderung von Übergängen für wesentlich behinderte Menschen zum allgemeinen Arbeitsmarkt*, KVJS, Karlsruhe
- Gajdzica Z. (red.) (2013), *Człowiek z niepełnosprawnością w rezerwacie przestrzeni publicznej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Jurkiewicz P. (2009), *Pedagogika Specjalna – Różne poszukiwania – wspólna misja. Pamięci Profesora Jana Pańczyka*, Wydawnictwo APS. Warszawa
- Krause A., Żyta A., Nosarzewska S. (2010), *Normalizacja środowiska społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Wydawnictwa Edukacyjne „Akapit”, Toruń
- Ruedlin H., Schick R. (red.) (2008), *Handreichungen zur Gestaltung des Ueberganges fuer wesentlich behinderte Schuelerinnen der Oberstufe/Werkstufe der Schule fuer Geistigbehinderte und Absolventen der Foerderschule in die Berufsvorbereitende Einrichtung (BVE) Kooperative Bildung ind Vorbereitung auf den allgemeinen Arbietsmarkt (KoBV)*, Landratsamt Loerrach, Loerrach, tłumaczenie i opracowanie własne w oparciu o analizę dokumentów organizacyjnych i opracowań szkół w Pforzheim
- Sozialgesetzbuch Neuntes Buch Rehabilitation und Teilhabe behinderter Menschen (SGB IX), §109, §110 – Dziewiąta księga Prawa Socjalnego – Rehabilitacja oraz uczestnictwo osób niepełnosprawnych, http://bundesrecht.juris.de/sgb_9/ [dostęp: 3.06.2013]
- Żółkowska T., Wlazło M. (red.) (2008), *Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość. Socjopedagogiczne aspekty reahabilitacji osób niepełnosprawnych*, t. 3, Szczecin